

Å spise sammen: Den eldste og mest naturlige inkluderingsarena

Spising er noe av det som vi gjør hver dag. Spising gir næring og glede. Spising skjer for det meste sammen med noen. For noen er spising en utfordring både når det gjelder ernæring og å oppleve den som en glededyktig stund. Hensikten med denne artikkelen er å illustrere utfordringer og vise til konkrete tiltak rettet mot en gruppe barn med store sammensatte lærevansker og helseproblemer. Vi har valgt barnehage som arena, men mye av det samme kan anvendes på skole, da barns behov for tilrettelegging her er de samme.

AV ENA CATERINA HEIMDAHL, GRO JOHANSEN OG TURID HORGEN

Denne artikkelen er en oppfølging av artikkelen *Framating til samspising* som sto i Spesialpedagogikk nr. 08–2011. Barna som her omtales, har mange betegnelser, og i pedagogiske miljøer kaller en dem ofte barn med multifunksjonshemming.

For å forenkle lesningen har vi valgt å la Une representere barna, og i tillegg vil dere møte Lukas, Daniel og Emre, barn som er hentet fra praksiserfaringene våre. Deres spisehistorie er verdt å fortelle og kan forhåpentligvis være til hjelp i leserens praksis.

Det norske ordet kompanjong, det engelske company, det italienske compagnia, inneholder alle element av samvær, det å dele noe med noen. Når vi deler noe, er vi sammen med noen på en eller annen måte. Vi samarbeider med noen om noe. Det interessante er at opprinnelig kommer alle disse ord fra latin: «cum panis» som ordrett oversatt betyr «med brød». Etymologi er interessant fordi det lar oss se at et måltid er mye mer enn å spise. I et måltid deler man brød, men ikke bare det. Vi deler samvær (Heimdahl & Horgen, 2011).

Når vi tenker på spiseforstyrrelser som anoreksi og bulimi, ser vi at spiseatferd kjennetegnes ved at måltidene helst blir fortært alene. Man ønsker ikke å dele denne opplevelsen.

Det er derfor det er så viktig å tenke på måltidet som en av de aller tidligste sosialiseringarenaer og en naturlig arena for inkludering.

Så hva betyr måltidene i en norsk barnehage? Hvilken plass har de? Hvordan ser måltidene ut? Hva legger en vekt på? Det er et betimelig spørsmål som må stilles med jevne mellomrom. Det er for eksempel et tankekor at det ikke settes av bedre tid til lunsj i skolene. Helsedirektoratet anbefaler minimum 20 minutter matpause i skolen og en halvtime i barnehagen. (Helsedirektoratet, 2011). Ofte er det slik at tiden som går til selve spisingen blir redusert da pultene ryddes, melk skal hentes, osv. Den effektive tiden som blir igjen til selve spising, blir da mye mindre.

I 2013 gjennomførte Helsedirektoratet en kartlegging hvor de fant ut at mye positivt var skjedd. Kartleggingen pekte også på utfordringer, blant annet «er det bekymringsfullt at ikke alle barn får de anbefalte 20 minuttene til å spise» (Helsedirektoratet, 2013). Det finnes dessverre ikke en lignende undersøkelse for barnehagene.

Une

Une, ei jente med multifunksjonshemming, er først og fremst et barn – ei lita jente med nydelige smil. Hun strever med å la oss ta del i det, men hun ønsker kontakt ved å vri den lille kroppen og prøve å nå skjea. Hun har flere funksjonsnedsettelse som gjør at hun må leve med en kropp som må ordnes med, rettes opp, roes ned og mates regelmessig. Hun elsker lukt av pizzaen på lørdag og gleder seg til å smake på sausen, mens hovedvekt av ernæringen renner sakte, men sikkert gjennom en inngang på magen

hennes (se avsnitt om PEG nedenfor).

Til tross for kvalme og oppkast virker Une fortsatt glad i å sitte ved middagsbordet.

Inntrykkene Une får utefra og innefra smelter sammen i en opplevelse som for Une og hennes nærperso-ner ofte opptrer som mystisk og uforståelig og det gjør både Une og oss usikre.

I engelsk språkform blir barn som Une beskrevet som barn med «profound and multiple learning disabilities» forkortet PMLD. Christin Turner (2012) skriver: «In addition to having the severest of all learning disabilities, many children with profound multiple learning difficulties also have physical and sensory impairments, hence the term 'profound and multiple'. The combination and level of disabilities make each individual unique» (s. 27). Valget av navnet Une er dermed ikke tilfeldig.

I barnehage og skole vil barn som Une gjerne bli betegnet som barn med multifunksjonshemming. I rapporten «En god barnehage og skole for alle» (Torshov kompetansesenter, 2012), finner vi en god definisjon av begrepet multifunksjonshemming som er vanlig å benytte på det spesialpedagogiske feltet.

«Menneskene vi her snakker om har omfattende og kombinerte funksjonsnedsettelse, noe som skaper store utfordringer knyttet til forståelse, bearbeidelse av sanserintrykk, motorikk, våkenhet og helse. De har et livs- langt og omfattende hjelpebehov. Kommunikasjon skjer primært via kroppslige uttrykk – den enkeltes evne til å nyttiggjøre seg symboler vil være sterkt begrenset».

For Une og hennes nærperso-ner kan måltidet by på mange utfordringer i et livs langt perspektiv. Une vil ha mange av de samme behov enten hun er barnehagebarn eller skolebarn. Ikke minst vil hun hele livet ha behov for å være en del av en flokk; få opplevelser av sosialt fellesskap og nærhet. Hun vil enten hun er i barnehagealderen eller i skolealderen, utfordre systemene som tar imot henne til å tenke nytt og bli «nye».

Formidle og oversette

Barn som har behov for støtte og oppfølging, er helt avhengig av å ha fagpersoner som er seg bevisst formidler- og oversetterrollen. Hvordan kan avdelingspersonalet lære

barna at det finnes barn som ikke spiser det samme og på samme måte som dem selv? Hvordan kan de få fram de små initiativ barnet har, slik at de andre barna ser dem? Det er kraft i det å kunne formidle holdningen til annerledeshet i de vanlige hverdagslige aktiviteter.

Une vil ofte sette alle problemstillinger rundt måltidet og vår samspillskompetanse på prøve. Hennes vansker vil tydeliggjøre omgivelsene og institusjonenes reelle vilje og muligheter til å møte disse utfordringene. Une kan representere en endringsagent som tvinger de pedagogiske systemene til å sette seg inn i kunnskap om fagområdet og utvikle ferdigheter. Fagpersonene må se det som mulighet til å bli bedre pedagoger, dykke inn i nærværet med Une og ønske henne med i flokken (Mercieca, 2013).

For de barna artikkelen handler om og for deres nærperso-ner, er pedagogen i tillegg en mulig formidler av en inkluderende holdning til annerledeshet. Dette er en så viktig dimensjon ved inkluderingsperspektivet at vi ønsker å se nærmere på fordelene og utfordringene som ligger i måltidene i barnehagen hvor barn med store komplekse funksjonsnedsettelse går.

Holdning til måltidene

Det gjør stor forskjell om vi tenker at lunsjen og fruktstunden må gjøres fortest mulig unna, med minst mulig søl, med mest mulig inntak; eller om det er et treffpunkt med mat, prat og helst nok av mat og prat. Flere ting skal læres, men kanskje minst av alt å bli mett. Det er en så inderlig innebygget mekanisme som i de aller fleste tilfeller barnet selv styrer og regulerer, uten ekstremt mye voksen innsats. Det gjør rett og slett noe med oss hva vi tenker skal være innholdet og målet med måltidene i barnehagene.

Hva vi legger vekt på, fører til at vi ser, sier og gjør ulike ting. Forventninger vi har til barna, at de må spise så og så mye, at de må spise det og det, gjør at spising, som er en av de mest naturlige aktiviteter, kan klusses til.

Helsedirektoratet (2011) er klar i sin uttalelse i skrevet «Sunt kosthold for små mager» når de skriver:

«det er også viktig å være klar over at friske barn regulerer sitt eget matinntak i perioder, etter hva de trenger. Det kan bety at barn i perioder spiser lite, og at de i andre perioder spiser mer enn vanlig. Det er normalt. Videre betyr dette at det er vanskelig

å sette opp en standard for hvor mye barn skal spise til hvert måltid. Den beste måten er å følge med på om barnet øker normalt i vekt og om barnet har god helsestilstand. Fokus bør være hva som er sunt for kroppen å spise, og at vi skal ha en frisk og sterk kropp».

Å utrede tilstrekkelig

I denne artikkelen går vi ut fra at Une er tilstrekkelig utredet, at tverrfaglig samarbeid er i gang og at hun forhåpentligvis er tilknyttet et spiseteam eller munnmotorisk team i Habiliteringstjenesten. Opplevelsen vi har er at innsatsen i habiliteringssammenheng er sterkere i nyfødt- og småbarnsperioden for så å avta gradvis.

En jevn innsats over årene er viktig for å sikre barna og foreldrene en trygghet i at de blir fulgt opp.

Det å være tilstrekkelig utredet er viktig for å kunne arbeide pedagogisk hånd i hånd med for eksempel ernæringsfysiolog, sykepleier og andre i god tverrfaglig ånd. For oss som jobber i de spesialpedagogiske støttesystemer er det viktig å være trygg på at barna blir fulgt opp både medisinsk og ernæringsmessig.

Her velger vi å konsentrere oss om barnehagepersonalet sitt bidrag til oppbygging og tilrettelegging av et godt spisemiljø. Dette mener vi vil komme alle barn til gode. Et kvalitativt godt spisemiljø for Une får gode konsekvenser for hele barnehagen.

Andre typer mat

Bevisstheten rundt at barn kan ha ulike måter å spise på og må ha ulike sorter mat, har de siste årene økt. I artikkelen Matallergi og matintoleranse, i Helseleksikon (2001), kan vi lese at «Reaksjoner på mat er vanlig; mellom 5 og 8 prosent av barn under 3 år har allergi mot noen typer mat. I totalbefolkningen regner vi at 1–2 prosent har matvarereaksjoner. Disse tallene fremkommer i forskjellige undersøkelser rundt forekomst av matvarereaksjoner både i Norge og i land vi kan sammenligne oss med». I tillegg viser de samme undersøkelsene at mer enn ti ganger så mange selv mener de har reaksjoner på mat. Det at så mange som 20–25 prosent av befolkningen mener de har overfølsomhetsreaksjoner på mat, representerer en stor utfordring for fagmiljøene. Både barn og voksne står i mange tilfeller på unødige strenge dietter, noe som kan føre til under- og

feilernæring eller spiseforstyrrelser. Dette er et økende problem som helsevesenet må ta på alvor (Helseleksikon, 2001).

Vi har også en annen gruppe barn som krever oppmerksomhet, kunnskap og kvalifisert oppfølging: Barna som er født for tidlig. Gartnerveien barnehage og habilitering har samlet kunnskap om disse barna i en håndbok med mange nyttige tips (Hagen mfl., 2013). Mye positivt har skjedd, men det er en lang vei å gå ennå.

Med økt innvandring er også andre matskikker blitt mer vanlige. Ikke-norske matskikker kan være med og berike tradisjonelle matopplevelser. Brød og melk-kulturen i barnehagen må derfor ses i dette perspektivet.

Barnehagene møter dermed en del barn som av ulike grunner følger en annen diett, har allergier, matintoleranse og langsiktig behov for oppfølging.

Mat gjennom magesonde

Det finnes andre ekstreme måter å få i seg mat på. Une har innlagt en PEG (Perkutan endoskopisk gastrostomi), også kalt magesonde. Det er en kanal gjennom hudens overflate til magesekken. Gjennom denne kanalen tilføres ernæring direkte til magen. PEG-innleggelse har vært en betydningsfull mulighet for å lette matingen til mange barn.

Samtidig opplever vi at mange barn og voksne mennesker med multifunksjonshemming kommer i en ond sirkel, hvor matning gjennom munnen får mindre fokus etter en PEG-innleggelse. Deprivasjon av sensoriske opplevelser og mangel på kontroll over spiseprosessen, er ikke sjelden situasjoner en står ovenfor. Dette er et område for nitid spesialpedagogisk innsats i samarbeid med personal med medisinsk bakgrunn.

Siden starten av 1990-tallet har dette inngrepet blitt vanligere og vanligere her til lands. Allikevel er det å få et barn med PEG i en barnehage ikke en del av den vanlige hverdagen. Barnehagepersonalet har behov for opplæring og oppfølging. Både opplæring og et smidig system for oppfølging må ivaretas, slik at personalet kan få den tekniske siden av spising under huden i løpet av kort tid og helst før barnet begynner på avdelingen sin. På denne måten kan energien til den kommunikative siden av spisingen frigjøres.

Une vil ofte sette alle problemstillinger rundt måltidet og vår samspillskompetanse på prøve.

Nevromuskulære vansker

Barna vi snakker om, har vansker med å kontrollere og bruke muskler som hjelper dem å hente maten fra skjea, ha den i munnen, bearbeide den ved å ta den fra den ene siden til den andre, tygge og svelge. Antallet mennesker med nevrologiske dysfunksjoner som har problemer med å tygge og svelge, er veldig stort. På fagspråk kaller vi dette for dysfagi. Årsaken til dysfagi kan være ulike. Det kan skyldes skade i muskler og nerver som styrer tygg-svelg-funksjonen. Det kan skyldes anatomiske forandringer i de strukturene som inngår i denne funksjonen. Vi vet videre at det ofte kan skyldes en redsel for svelging. Fra vårt arbeid med barn som er født for tidlig, har vi lært hvordan de samme barna senere kan ordsette de opplevelsene som hadde satt spor i kroppen. Mange barn som er født premature, har fortalt akkurat hvordan det føles: «Du vet halsen min stopper her, Ena (og tar på halsen)» eller: «Du vet det er en heis som går ned til mange rom (magen), men den virker ikke i dag», «Den smaker sand og vi kan ikke spise sand». Eller utsagn om temperatur hvor det som er kaldt for meg, var isende kaldt for barnet.

Dysfagi er svært sammensatt. Den inneholder en bit av motoriske, sensoriske og kognitive problemer med å spise, drikke og svelge.

Når 28 muskler og syv hjernenerver må i sving for å svelge en bit mat, da er det viktig å vite hvilken stor jobb Une står foran. Hostefunksjonen er også en velsignelse. Så godt at barnet kan hoste til tross for at dette gjør oss redde. Spørsmålet er hva vi gjør med vår redsel. Hvilken tverrfaglig hjelp vi har rundt oss. Hvilken kvalitetssikring vi kan lene oss på, slik at vår redsel ikke smitter ytterligere over på barnet.

Måltidene i barnehagens hverdag

Måltidene i barnehagen foregår i veldig ulike typer rom. Det er stor forskjell mellom rommene i en basebarnehage kontra i en liten en-avdelings barnehage. Det er fordeler og ulemper ved begge utforminger. I en stor base er det for eksempel lettere adkomst til bordet med rullestolen, mens det i et mindre rom vil være et mer behagelig lyd miljø. Her er det også oftere færre barn rundt bordet.

I en mindre barnehage kan vi også oppleve at veien

mellom kjøkkenet og spisebordene er kortere og kjøkkenet blir en naturlig del av spisemiljøet. Når man koker grøt i en liten barnehage, blir lukten av grøt en tydelig markør for spising. Dette er et poeng for Une når vi vet at gode opplevelser, både når det gjelder sanseopplevelser og opplevelser av sosialt fellesskap og nærhet, er betydningsfullt. Det er viktig at man er bevisst disse elementene også i større barnehager.

Helsedirektoratet har utgitt et skriv om betydningen av måltidene i barnehagen. Til tross for at hjem og familie har det grunnleggende ansvaret for barns kosthold, er barnehagens rolle viktig, da mange måltider inntas i barnehagen. Barnehagen har stor innflytelse på barnas matvaner, kosthold og helse. Helsedirektoratet (2007,2011) understreker at arbeidet med mat og måltider i barnehagen bør skje i nær forståelse og samarbeid med hjemmene. Barnehagen med sin kompetanse på pedagogisk tilrettelegging, kan bidra til at måltidet ikke bare blir bra ut fra et ernæringsmessig aspekt, men også blir en mulighet til en sanseopplevelser og en anledning til å være sammen.

Hvordan måltider organiseres og tilrettelegges, varierer fra barnehage til barnehage, og gjerne fra avdeling til avdeling. Vi hører ofte: «I vår barnehage setter vi av god tid til måltid». Om vi går i sømmene på et slikt utsagn, ser man at mye av den tiden som defineres som en del av måltidet, går til rydding, henting, vasking av hendene med mer. Selvfølgelig er dette viktige oppgaver som hører med, men samtidig spiser de – i bokstavelig forstand – opp tiden fra selve måltidet.

I de aller fleste barnehager er det tre måltider: Frokost, lunsj og frukt. Alle med ulike former for organisering.

Til frokost spiser ofte barna medbrakt matpakke, barna kommer til bordet til ulike tider og det varierer hvor mange og hvem som sitter rundt bordet. Det er ofte én voksen på tidligvakt til frokost, som både skal ta imot barna, snakke med foreldre og gi nødvendig hjelp ved matbordet. Hvordan Une opplever frokosten, avhenger av om hun har med seg en voksen som støtte under hele frokosten. Det er viktig å forberede barnet på hva som skal skje og gjøre dette på en god måte som barnet kan forstå. Et eksempel på en god forberedelse kan være måten man tar på smekke. Å ta seg den lille ekstra tiden det tar å bøye seg ned foran

Å fremheve den gode dialogen er en av de viktigste hensikter med måltidet.

barnet, vise smekken, la barnet få kjenne på smekken og fortelle hva som skal skje, kan gjøre en vesentlig forskjell for barnet.

Lunsjmåltidene har derimot en fastere ramme. Lunsjmåltidet har ofte en fast start ved at man synger matsang. Alle barna på avdelingen/gruppen er til stede. Mange velger at barna har sine faste plasser rundt bordet. En stor gruppe deles ofte på flere bord. Une får ofte en fast plass ved bordet, og hun har en voksen ved siden av seg under hele måltidet. Som spesialpedagoger har vi ofte vært denne voksne. I flere tilfeller har vi også opplevd å være den ene voksne som har sittet ved bordet under hele måltidet. Denne muligheten har vi hatt fordi spesialpedagogen ikke har vært en del av barnehagens faste bemanning, men knyttet direkte til barnet. Dette har vist seg å være gunstig også for noen av de andre barna som for eksempel spiser sakte, trenger ro eller små kommentarer underveis for å holde oppmerksomheten rundt spising oppe. I mange barnehager velger man å benytte tiden rundt lunsjmåltidet til pauseavvikling, og det blir da et «bytte» av de voksne midt i måltidet. Etter lunsj er det også mange av de minste barna som skal sove, og en eller flere av de voksne blir opptatt med bleieskift og legging. Noen barn er raskt ferdig med maten og ønsker å komme ut i garderoben for å kle på seg til utelek, og de trenger også hjelp av de voksne. For de fleste barna er disse avbrytelsene og skiftene uproblematisk, men for Une og andre mer «sårbare» barn kan dette oppleves annerledes.

Fruktmåltidet har ofte en løsere form igjen, og varierer både med hensyn til plassering av barna og hvor fruktmåltidet inntas, ved bordet, i garderoben eller ute. Fordi det er mindre rutinepreget, gir det større rom for improvisasjon – en viktig pedagogisk kvalitet. For barnet med multifunksjonshemming kan fruktmåltidet være en god anledning til lukt- og smaksopplevelser uten krav. Fordi formen er løsere og omgivelsene ulike, har man anledning til å spille på flere temaer også når det gjelder opplevelser og sansing. Dette gir økt anledning til å gripe og kommentere det som skjer rundt barnet der og da.

Hva er det viktig å tenke på?

Rutiner rundt de ulike måltidene er svært viktige. De må være der for barnets skyld og ikke omvendt. Allerede ved dekking av bordet kan noen av PEG-rekvisittene stå på samme tralla og barna kan bli oppfordret til å legge en PEG-knapp, en PEG-pad eller en sprøyte på barnets plass på lik linje som de dekker med tallerken til de andre barna. Dempet stemme, tiltalende bord med lys, servietter o.l. vil være nyttige grep for alle barn og som samlet gruppe.

Bevisst bruk av stemmen og et tilpasset stemmeleie er av stor betydning for å ramme inn og føre måltidet videre. Viktig er det også at barnet med funksjonsnedsettelse ikke sitter med støy bakfra, enten det kommer fra nabobord eller fra «voksentraffikk». Rolig stemme, understreket av dempet belysning, kan virke godt på alle barn. De vil få bedre anledning til å samle seg om maten.

For mye støy rundt bordet kan ha en negativ ringvirkning på måten Une klarer å takle spiseutfordringene sine. Hun blir urolig og kaster opp. Une sier tydelig ifra på den måten at det er for mye støy rundt. Andre barn kan reagere med vegring eller uhensiktsmessig måte å være på. Vi lurer på hvem støy er bra for? Det er ikke bra for noen, ikke engang for barn uten PEG. En løsning i de tilfeller hvor barnet krever såkalt avskjerming, har blitt at barnet sitter bare noen få meter unna. Denne avstanden kan virke forsterkende på stressopplevelsen. Hva skjer litt lenger bort? Er det mat? Hva var den skarpe metalliske lyden? Lyd fra bestikk og glass ligger dermed for langt borte fra barnet. Lydene er ikke i det nære rommet mellom barnet og den voksne, som kunne hjelpe barnet å orientere seg om hva som skjer. Barnet har dermed gått glipp av det som kan bidra til å skape forståelse og gi sanseintrykkene mening.

Å fremheve den gode dialogen er en av de viktigste hensikter med måltidet. I den henseende er måltidet en undervurdert arena for å fremme akkurat den gode dialogen. Skal måltidet brukes for å mette magene og bli fortest mulig ferdig, eller som anledning til det gode samværet som fremmer dialogen? Dette krever en bred tenkning om barnets behov, voksnes rolle, barnehagens muligheter og omgivelser. En del «tankeprosesser» i forkant – for eksempel: Hvor sitter barnet? Hva finnes bak barnets rygg? Hvordan skal barnet forberedes? Hvordan skal den

voksne opptre? Hvordan sikre samspill og inkludering? Den voksnes rolle – som hjelper, mater, tolker og talerør – en «forlenget sansearm». Hva er viktig for Une under måltidet? Hva skal vi ha fokus på? Og hva trengs for å få det til? Hva skal man fremheve av det som skjer, og hva skal man la ligge i skygge?

Bud nummer en i Unes måltider må selvfølgelig være trygghet. Svelging skal være trygt. Trygg må også den voksne som er barnets hjelper under måltidet være. Det er en voksen som skaper en god atmosfære, en som forstår vanskene slik at den bidrar til at det går godt. Om ikke alltid, i hvert fall i de fleste tilfeller. Vi har ofte opplevd i vår praksis at å være bevisst de dialogelementene som ligger i den selvregulerende andres funksjon (Horgen mfl. 2010), har bidratt positivt til et godt måltid. Dette handler om mange små detaljer som utgjør en stor forskjell.

Å finne en god utgangsstilling er et meget viktig moment når Une strever med å holde koppen sin oppreist. En god sittestilling er viktig også for den voksne som skal mate Une. Måltidene tar tid, og for å få til den gode dialogen må man ha mulighet til en god kontaktflate der hendene våre støtter barnets kropp.

Det å være bevisst på hvor man sitter i forhold til barnet og barnets plass ved bordet, er av stor betydning. Det er viktig å se på barnet. Det er viktig å se ansiktet, men det er også viktig at barnet ser vårt ansikt. Er barnet synshemmet eller blind, vil rutinene før, rundt og etter måltidet være viktige holdepunkter. Stemmen vår, den rolige, den trøstende, den informerende, vil være gode holdepunkter for å trygge spisingen.

I øyehøyde med den som mater. Spising er et viktig læringsmoment hvor barnet lærer ikke bare å spise, men også lærer å være sammen med og stole på en annen. Et ytterligere holdepunkt for et barn som Une er å se ansiktet vårt, eller være nær kilden der hvor stemmen kommer ifra. For at Une skal kunne se på ansiktene, må vi gi ansiktet vårt liv. For at Une skal kunne høre vår stemme, skal vi gi stemmen konturer. Ved bevisst å nynne, snakke, smatte og leve seg inn i barnets spisebevegelser, ved selv å være med og imitere det på en innlevende måte. Munnbevegelser og bruk av mimikk rundt øynene våre vil gi ansiktet liv, konturer barnet kan orientere seg mot for å føle seg trygg og for

å forstå. En tilpasset mengde vitalitet i bevegelser, lyder og rytme – ikke for mye, ikke for lite, slik at samtalen foregår på samme språk.

Hvor lyset kommer fra er ikke uviktig for at Une skal se det vi ønsker hun skal se på. I tilfelle måltidene foregår i rom med mange eller store vinduer, er det viktig å tenke at barnet ikke blendes av lys ved for eksempel å sitte med ryggen til vinduet. Batteridrevne dekorasjonsbelysninger kan med hell også erstatte bruk av stearinlys.

Måltidet representerer en god arena for lukt- og smaksopplevelser. Dersom barnet har magesonde, er matinntak sikret via denne. Samtidig er det grunnleggende viktig å tenke på lukt og smak som sanser som kan gi Une gode opplevelser. Opplevelse av spiseglede.

Den som mater Une, bringer smaker og lukter innenfor Unes verden. Han eller hun er Unes «forlengede sansearm». Han eller hun er oppmerksom på hva det er Une snur seg mot, hva ser hun på? Den voksne må fange disse signalene, reagere, vise at signalet er fanget ved å respondere, møte, berøre, sette ord på dem. «Ja, se der, Simen spiser brød med jordbærsyltetøy!» «Lurer du på hvordan det lukter?» Smøre en liten bit med syltetøy som barnet får lukte og eventuelt smake på. Med sin reaksjon kan den voksne også trekke barnet inn i «samtaler» med de andre barna rundt bordet, og på denne måte synliggjøre at også det barnet er en del av fellesskapet rundt bordet til tross for så annerledes spising.

Kvalme er noe man må forholde seg til, etter oppkast eller brekning fortsetter livet. Hva med to gode «Frisk pust»- dråper (noen ganger godt å tynne ut med vann) slik at barnet får en god smak i munnen og nærpersoner opplever at det er godt å være nær. Avledning som får barnet til å «glemme kvalmen» er også en strategi som kan fungere. Vi glemmer ikke den assistenten som begynte å synge med lav stemme da hun så barnets halsbevegelse faretruende nærme seg en brekning. Vi har sett mange ganger nok en iskremboks dukke opp i denne situasjonen. Det er ikke vår mening å si at all brekning kan forebygges med sang – absolutt ikke, men det er vår mening å si at den kompetente selvregulerende andre innehar en viktig rolle for at det kan gå godt (Horgen, 2006).

Det er videre viktig å respektere personalets redsel for oppkast. Være åpen om det og tenke teamarbeid. Det som

krever en bevisst innstilling fra hjelperens side, er at tørkepapir, håndklær og plastbokser ikke tar mer fokus enn nødvendig.

Å gjøre barnet synligere for de andre barna rundt bordet er en annen viktig oppgave for den voksne. Å gjøre Une synlig på en god måte. Ikke bare fordi PEG, små og store plastbokser og spesielle bestikk er synlige, men fordi Une rett og slett er et av barna rundt bordet. Mette Løvaas (2008) har lært oss at den nærværende voksenpersonen er barnets viktigste pedagogisk ressurs. Det bevisste valget når det gjelder hvilke av Unes sterke, svake og annerledes signaler som beskrives for de andre barna, er av betydning for hvilken oppfattelse de andre barna får av Une. Hvilke gester trer fram i lyset? Hvilke gester kommenterer vi? Hva slags blikk møter vi barnet og de andre barna med? Det er slik vi ønsker å forstå Vygotskys (1994) utsagn om at pedagogen som formidler av kultur og mening har stor betydning for barnas erfaringsdannelse. Pedagogen som i sin gruppe har Une, må ta på seg oppgaven med å formidle at det er plass til alle rundt bordet.

Følgende historie om Lukas sin rolige frokost sammen med Gro kan illustrere noen av de samme punktene.

Lukas' rolige frokost

Lukas liker å ha det rolig rundt seg, spesielt om morgenen. Derfor ble frokost rundt det store bordet på avdelingen vanskelig for ham.

Stressnivået hans økte i takt med at flere og flere barn kom til bordet han satt ved. Lukas ble frustrert og ga tydelig uttrykk for dette, både med lyd, gråt og bevegelse. Kroppsspråket var så tydelig at han nesten sprang ut av rullestolen, og man ropte på store atferdsvansker. Vi visste hva som gjorde Lukas urolig.

Hvordan kunne jeg som spesialpedagog lage en god morgen og hyggelig frokost for Lukas?

Vi måtte skjerme ham, ikke fra barna, men fra uforutsigbarheten i situasjonen rundt frokostbordet – der flere og flere barn og noen ganger foreldre satte seg ned, til ulike tider og på ulike plasser. Vi måtte lage en tydeligere ramme for ham, og skjerme for støy og avbrytelser.

Løsningen var enkel og rett rundt hjørnet; et annet bord i en roligere krok. I det samme rommet som de andre

barna, men allikevel litt unna og rolig nok for Lukas.

Rammene er tydeligere og faste. Nå får han alltid den samme plassen ved bordet. Vi starter alltid frokosten med å slukke lyset i taket og tenne stearinlys på bordet. Den dempede belysningen og flammen i stearinlyset har en beroligende effekt på Lukas. Han skriker ikke lenger til hver gang et nytt barn kommer inn på avdelingen. Om han blir urolig, kan jeg med en myk hånd på ryggen og en rolig stemme roe ham igjen.

Noen dager er han så rolig og tilfreds under frokosten, at en eller to av de andre barna kan komme og sitte sammen med oss.

Frokosten er også roligere for meg, og min oppmerksomhet mot Lukas' signaler blir skjerpet. Kommunikasjonen og samspillet mellom Lukas og meg har mer utgangspunkt i Lukas sine signaler.

Jeg følger Lukas sitt blikk og kommenterer det han ser på. Jeg opplever at jeg lettere får med meg og får tak i hans lyder og små bevegelser, og jeg svarer på disse med lyder, bevegelse og ord. Vi har flere små og gode «samtaler» i løpet av en frokost.

Den rolige stemningen gjør også at det «sanselige» ved måltidet kommer tydeligere frem. Blafringen fra stearinlyset, lukten og dampen fra tekoppen min, smaken av leverpostei – mer legges merke til, og mer beskrives, kommenteres og snakkes om.

Frokosten har blitt en fin stund med ro, sanseopplevelser, kommunikasjon og samspill for Lukas og meg.

Skape rom for samspising

Hvordan kan en barnehageavdeling skape «et rom» for samspising (Heimdahl & Horgen, 2011). Hvordan få til at Lukas og alle andre får en rolig frokost, måltider hvor stressnivået er på et minimalt nivå, hvor de voksne får muligheten til å samle seg om oppgaven uten å få skuldrene ut av ledd? Hvordan ha muligheten til å drøfte at måltidet er like viktig som lek og uteaktiviteter?

Under hospiteringsbesøk på Feeding Clinic ved Massachusetts General Hospital i Boston kunne vi lytte interessert til at de strever med det samme som oss i vårt lille land. Det at spisingen er betraktet som en aktivitet som ikke tilhører det pedagogiske feltet. Hvilke pedagogiske og

Stemmen vår - den rolige, den trøstende, den informerende vil være gode holdepunkter for å trygge spisingen.

strukturelle grep må til, slik at måltidene er en av de hverdags situasjonene som kan utgjøre en forskjell ved å sette måltidene på dagsorden. Planlegging på dette området vil øke bevisstheten omkring den eldste inkluderingsarena. Drøftinger og planer er viktige fordi de hjelper oss til å forstå hvorfor vi gjør det vi gjør. Det vil hjelpe oss å forstå hva og hvordan man kan bruke måltid som gledesstund og læringsarena.

Personalets involvering

Det finnes mange faktorer som må tas hensyn til når en vil drøfte hvordan en barnehage vil gjøre måltidene til en arena for gode felles opplevelser. En god start er å invitere avdelingspersonalet til å dele synspunkter og erfaringer med hverandre om måltidene i barnehagen. Punkter man kan reflektere sammen rundt er for eksempel innhold, organisering av det pedagogiske miljø, planlegging og evaluering, bemanning, de voksnes holdninger til hva et måltid er, barnets alder i gruppen og hvor mange barn med behov for spesiell oppfølging avdelingen har. Vi har opplevd at alle i personalgruppen har mye å bidra med. Det er viktig at alle deltar i planlegging og tankeprosessen knyttet til avdelingens måltider. Måltidene inneholder mange ulike oppgaver. Det er viktig å være bevisst personalets ulike styrker slik at man lettere kan få til en bredere deltakelse i personalgruppen. Foreldrene er også svært viktige støttespillere i refleksjoner rundt måltidene. Vi har ikke hatt fokus på foreldrene, da dette ville ha sprengt rammen for artikkelen, men vi kan ikke understreke mange nok ganger hvilken stor hjelp det er å ha med foreldrene i refleksjonene rundt måltidene.

I Hansens undersøkelse om vuggestuene i Danmark (2013) kan man lese at «en organisering av pedagogiske læringsmiljøer, med fokus på mindre barnegrupper, pedagoger der arbejder alene, planlægning af dagen i forhold til børns funktionsniveau og de pedagogiske læreplaner, tæller på plussiden.»

Etter vår erfaring finnes ikke bare en oppskrift som forteller oss «slik må det gjøres». Det finnes ulike barnehager med ulike kulturer. Vi har sett at ulike løsninger fungerer i ulike barnehager, at gruppestørrelser ikke nødvendigvis utgjør noen forskjell, både mindre grupper og litt større

grupper fungerer. Den løsningen som fungerer i en barnehage, fungerer ikke nødvendigvis i neste. Derimot har vi erfart at samspill mellom barna og de voksne er en faktor som utgjør en forskjell.

Hansen (2013) understreker også viktigheten av «engagerede, nærværende omsorgsgivere, som sammen med sin leder sikrer kritisk evaluering af arbejdet og sikrer at alle børn trives».

Han peker på viktige forhold som det må snakkes om i personalgruppen. Hvilken idé om måltidene råder i de barnehagene hvor for eksempel personalet instruerer barna om å være stille rundt bordet og rekke opp hånda når de ønsker noe? Der de voksne sitter godt fordelt, men samtalen de voksne imellom overskygger den med barna? Eller der hvor innsparinger og hensyn til praktiske løsninger gjør at brødiskiva legges rett på bordet? På slutten av måltidet har man ingen tallerken å samle, ingen tallerken har gått i gulvet. En klut er nok og bordet er rent. Hvilke signaler gir man da videre til neste spisegenerasjon?

Hvilke signaler sender man når det språket som vi bruker er så avslørende? Lunsj for noen, måltidssituasjon for andre. Innkjøp av servise bør være like viktig som innkjøp av plastelina og fargeblyanter.

Her setter vi problematikken rundt måltidene på spissen for å få fram noen viktige budskap. Vi har selvfølgelig vært i barnehager hvor mat og helse har en viktig plass, og hvor vi har opplevd glede rundt mat og samspising.

Skape rom for felles opplevelser

Måltidene er utmerkede arenaer for læring. De gjentar seg hver dag, tar tid, og for Une kan de ta mye tid. Måltid er kroppsnært, det varierer med hensyn til smak, lukt og konsistenser. Kunnskap om sansene gir oss et redskap når vi leter etter måter å gjøre måltidet engasjerende.

Med andre ord kan måltidene by på en av de beste multisensoriske erfaringer vi har i hverdagen, en boltreplass for å berike hverdagen med sanseopplevelser.

Fellesopplevelser rundt denne multisensoriske tilnærming til måltidene er med på å skape rom for felles opplevelse for barna. For Une er lukt og smak en viktig del av opplevelsen. Den gir mening fordi den blir fanget i en kommunikatív sammenheng. Lukt og smak blir plassert

som en del av en fellesopplevelse, hvor den voksne fanger opp barnets signaler. Samtalen om lukt og smak blir da innledet og utviklet som et fellesspråk skapt der og da, fordi barnets uttrykk blir fanget i øyeblikk.

For de andre barna på avdelingen innebærer måltidet i tillegg til sanseopplevelser, også anledning til språkoppbygging. Navnsetting av det som skjer og det som er innholdet i måltidet – «det smaker som...», «det lukter som...», over-/underbegreper, osv. For Une får kommentarene og ordene som brukes, en viktig gjenklang og blir en del av en helhetlig opplevelse.

«Vi-rommet» over en matbit

Evne til empati og evne til kjærlig omsorg ved siden av kunnskapene om spiseutvikling gir barnehagepersonalet muligheten til å stå godt rustet foran en sammensatt barnegruppe med ulike «spisepersonligheter» og spisebehov.

I vårt samfunn går vi ut fra at så og så mye må et barn spise og på det klokkeslettet må de få det måltidet. Alle må ha mat, og all mat er bra. Vi ser at vi står foran store utfordringer når det gjelder å korrigere slike sannheter. Det er ikke alle barn som er «standardsultne» til frokost. Det er ikke all mat som er bra for alle barn. Noen ganger sier kroppen nei til en matvare, som senere viser seg å være kontraindisert for akkurat det barnet.

Une er ikke engang i stand til å nekte måltidene. PEG står der som «en alltid klar inngangsdør». Desto viktigere er det at Une møter voksne som er lydhøre for hennes annerledes uttrykk og de følelsene barnets mimikk uttrykker. Det handler om faglig innsikt og menneskelige egenskaper og systemer som setter sine medarbeidere i stand til å utvikle seg som faglige og samspillende omsorgsgivere.

Videoopptak av måltidene i barnehagene gir verdifull informasjon. Ikke bare om måltidet, men også om hvilke rutiner som gjelder, hvordan rutinene blir fulgt opp og hvilken plass de har. Videoanalyse er et uvurderlig verktøy for spesialpedagogens veiledning til avdelingens personale.

Bruk av bilder og videosnutter gir anledning til å se det samme, og dermed gir det et tydelig utgangspunkt for å reflektere over tilrettelegging, samspill mm. Video brukt som intervensjon er med på å øke kvaliteten i det pedagogiske arbeidet og til å styrke oppfattelsen av barnehage-

ansatte som betydningsfulle for barnets utvikling.

Digitale bilder gir muligheten til å se på det fysiske miljø på en ny måte. Ting som må bort, ting som bør ryddes bort, vil tre sterkere fram.

En systematisk og kvalifisert bruk av video og digitale bilder kan gi mulighet både til faglige drøftinger om barnets behov, de voksnes væremåte og refleksjoner om omgivelsene. Dette kan være nyttig å løfte fram og se der måltidet går godt. Alt dette vil være et kjærkomment pust i bakken som gir gode muligheter til et faglig løft.

Den vil også representere dokumentasjon av hverdagen som fremhever de gode kvalitetene, og fokusere på de områdene en må jobbe med og videreutvikle.

Barnehagen er en av de arenaer hvor inkluderingsarbeid starter. Måltidet er en av de desidert mest potente situasjoner for dette arbeidet. Under forutsetning av at også barn med PEG finner sin plass rundt bordet, vil det være et av de første offentlige steder hvor barna møter annerledeshet på et meget nært hold. Det vil innebære en uvurderlig mulighet til å samtale om at vi er forskjellige, at vi må leve på ulike måter, men at vi alle har rett til å sitte rundt samme bord. Det er ytterst sjelden vi har møtt barn som måtte skjermes slik at de måtte spise alene. Ved å gi barnet hjelp til selvregulering og samtidig jobbe for et godt spise-miljø, vil man kunne finne måter å være på, som kommer alle barn til gode.

Budskap til leseren

Ann Jönsson (2003) skriver: «Vad är ett bra bemötande? Kanske handlar det helt enkelt om at kunna se sig själv i den man möter.»

Det er viktig å ha evne til å se seg selv i det lille barnet som spiser annerledes. Ikke bare se spisevanskene, men også et barn som er så og så mange år gammelt. Et barn som kunne ha tenkt seg å søle med maten, spise fort og forlate bordet. Dette barnet har kanskje ikke lyst til å komme til bordet fordi det er opptatt med lekene, vil spise is og pølser om hverandre og gå fra bordet før geléen er spist opp.

Hva er viktig? Hva ville det barnet ha ønsket seg? Hvordan ville det bli møtt? Hva er det som forener oss, uansett funksjonsnedsettelse eller ikke?

En barnehage som lever etter denne holdningen, er en

bedre barnehage for alle barn. Vi ønsker å se på Une som et barn som hjelper oss til å lete etter kvalitetshopp i hverdagen. Vi ønsker å se på Une som den som hjelper oss til å bli en bedre pedagog i et bedre team.

To barn – tre historier:

En spesialpedagogs praksisfortellinger

«*Daniel er sjefen*» Det er lunsjtid på avdelingen. Daniel sitter i rullestolen og får maten sin gjennom PEG. Han kaster ofte opp under eller rett etter måltidet. Å kaste opp er ubehagelig for ham. Det er det også for noen av de voksne. Daniel blir derfor plassert litt bortenfor bordet og litt unna de andre barna. Daniel sitter og ser bort mot bordet og de andre barna. Han kommer med noen svake lyder, men får liten respons. Styrken på lydene øker, til slutt «roper» han; han vil være med. Hvor lenge vil han fortsette «å rope» om han ikke blir får svar? Hvor lenge vil han ha et ønske om å være nær, dersom han ikke får være med?

Vi må få ham rundt bordet (inkludering) og det før han slutter «å rope». Hvordan skal vi få det til (tilrettelegging) så det blir greit for alle? Vi bestemmer hvilke voksne som skal sitte ved siden av ham under måltidene. De som har problemer med å takle oppkast, får slippe. Daniel får sitte ved enden av bordet. Da er det lett å trille inntil og lett å trille fra om han må kaste opp. Daniel stråler der han sitter ved enden av bordet. Han følger de andre barna oppmerksomt med blikket. Han smiler, ler og kommer med godlydene sine. Både gutten som sitter ved siden av og brødskiven hans får stor oppmerksomhet, og dette blir kommentert. «Daniel ser på brødskiven min». Den voksne er rask: «Jeg tror han synes den ser veldig god ut. Kanskje du vil smake litt syltetøy Daniel?» En bitte liten stripe med syltetøy legges på leppen hans. Daniel stikker tungen ut og smaker, og kommer med flere godlyder. Han har delt en opplevelse og smaken av syltetøy med gutten ved siden av. Responsen fra de andre barna uteblir heller ikke under denne «første» lunsjen ved bordet, og dagens høydepunkt kommer da en av gutta sier: «Daniel sitter på sjefsplassen. Daniel er sjefen». Like fort kommer oppfølgingskommentaren og ... Christian er sjef ... og Henrik er sjef ... det gjør godt å sitte ved et bord med den holdning at «we are all stars in our life».

Emre sitter rundt samme bord som de andre barna

Hva drikker du Emre?

Tea for two, Emre og Gro

«Tea for two» med Emre Emre får all næring gjennom PEG. Desto viktigere er det for ham å få små smaksopplevelser. Det er godt å få noe som kan friske opp smaken i munnhulen. Familien til Emre er fra Tyrkia. Tyrkisk te er noe som er kjent og noe som gir gode assosiasjoner for Emre. Vi har derfor lagt inn en liten «teatime» i barnehagen.

Emre får alltid teen sin av den samme koppen. Han får se og kjenne på koppen før vi starter med å lage teen. Koppen er det konkrete tegnet som vi har valgt for å fortelle Emre at: «Nå er det «te-stund». Så starter vi opp med vår «sanselige» tilberedelse av teen. Jeg har valgt å bruke en te med krydderduft som tyrkisk te. Jeg snakker om hvor godt det skal bli med chai mens jeg pakker opp teposen. «Åh, kjenn så deilig det lukter», jeg holder teposen foran nesen til Emre og vi lukter sammen. Emre svarer med godlyder, og jeg merker en forventning i hele ham. Neste steg er å helle vann over teposen i koppen, og Emre følger det hele med blikket. For å spre den gode duften enda mer, løfter jeg teposen opp og ned i tevannet rett foran nesen til Emre. Han følger bevegelsen med blikket, åpner munnen og er veldig klar for en skje te. Forventningen hans øker ytterligere mens sukkeret røres i teen. Nå kan han nesten ikke vente lenger, og stikker tungen ut av munnen. Han får en teskje med chai og bøyer seg fremover, og ikke bare hodet, men hele kroppen kommer fram. Han velger at slik er det godt for ham å svelge. (Tenk så mange ganger vi refleksmessig tar på barnets panne for å holde hodet oppe i den tro at det er slik man svelger best). Jeg tar en slurk av min te, og bekrefter hvor deilig det smaker. Når han er klar for en ny skje med chai, løfter han hodet bare litt og åpner munnen. Jeg må hele tiden være våken for disse små signalene, og gi te når han er klar. Det blir nesten som en dans; «Løfte hodet, skjeen foran munnen, åpne munnen, få te, bøye hodet og svelge» om og om igjen. Det er viktig at jeg følger takten. Jeg forstår at dette er noe han vil, noe som er godt for ham. Han kommer meg i møte og trekker seg ikke tilbake. Etter en stund viser Emre at han er ferdig med å drikke te for denne gang, han åpner ikke munnen når jeg kommer med skjeen.

Te-elskeren Emre «Den gule koppen» Det er fastelavn og vi har boller med krem i barnehagen, og det skal Emre få smake. Foran ham på bordet står en gul og iøynefallende kopp med krem. Han får smake på kremen, men gir liten respons på denne. Samtidig lager jeg chai i den faste tekoppen hans. Denne koppen er langt mindre iøynefallende enn den gule koppen med krem. Duften av chai sprer seg ved bordet, og Emre reagerer med hele kroppen. Han ser på koppen med te, bøyer hele kroppen mot den og åpner munnen. Han får en skje med te og viser med hele seg at dette var godt. Nå står de to koppene foran ham, den gule iøynefallende med krem og den mindre iøynefallende med te. Emre ser kun på koppen med te, lener seg frem mot koppen og åpner munnen igjen. Dette skjer gang på gang, og han viser oss med blikk og mimikk at han kan ta et valg. Han velger teen. Vi ser det og må fortelle det. Emre elsker te, sier naboenta. Ja, han er veldig glad i teen, svarer jeg. ■

Ena Caterina Heimdahl arbeider som seniorrådgiver Statped sør-øst, avdeling for sammensatte lærevansker

Gro Johansen arbeider som spesialpedagog ved Pedagogisk senter, Moss kommune

Turid Horgen arbeider som seniorrådgiver Statped sør-øst, avdeling for sammensatte lærevansker

Punkter til drøfting av måltidene i barnehagen vår

Barnegruppen: navn, alder, spesielle behov for oppfølging, hvem sitter hvor?

Voksengruppa: navn, styrker, engasjement, nærvær, samspill med barna og med kollegaer.

Meny: Matpakker, varmt måltid/er.

Drøfte menyen, matvarene og innkjøpslister med barna for spesielle anledninger som bursdager, kosedager, feiring, turer, osv.

Borddekking: servietter, lys, fat.

Tilrettelegging av måltidet fra «tralla» til bord.

Tidspunkter: oppstart- skal den være felles? Avslutning- skal den være felles? Og i så fall hvorfor?

Beskrivelse av måltidet rundt bordet: Sang, samtaletemaer.

Deltakelse: Hvem har hvilke oppgave?

Dokumentasjon: Bilder, oppskriftsbøker.

Dokumentasjon for refleksjon og forandring av praksis: Skape en kultur for å bruke video.

REFERANSER

AARTS, M. (2000). *Marte Meo – Basic Manual*. Harderwijk: Nederland. Aarts Productions.

GROVE N. (ed.) (2013). *Using Storytelling to support Children and Adults with Special Needs*. NY: David Fulton Book.

HANSEN O.H. (2013). Vuggestue som sosialt læringsmiljø. *Pædagogisk Psykologisk Tidsskrift* nr. 3, s. 51–59.

HAGEN G. AA., SVENDSEN M., SØRENSEN H.Q. (2013). *Matlyst – en håndbok når måltidet er en utfordring*. Gartnerveien barnehage og habilitering (kan bestilles).

HEIMDAHL E. & HORGEN, T. (2011) Fra mating til samspising. *Spesialpedagogikk* nr. 8, s. 26–33.

HELSELEKSIKON (2001). Matallergi og matintoleranse. <http://www.klikk.no/helse/doktoronline/article831378.ece>

HELSEDIREKORATET (2013) Kartlegging av mat- og måltidssituasjonen på skolen. www.shdir.no

HELSEDIREKORATET (2007, 2011). Retningslinjer for mat og måltider i barnehagen. www.shdir.no

HELSEDIREKORATET. (2011) Retningslinjer for skolemåltidet. www.shdir.no

HELSEDIREKORATET (2011). Sunt kosthold for små mager. www.shdir.no

HORGEN, T. (2006). *Det nære språket*. Oslo: Universitetsforlaget.

HORGEN, T., SLÅTTA K. & GJERMESTAD, A. (red.) (2010) *Multifunksjonshemming – Livsutfoldelse og Læring*. Oslo: Universitetsforlaget.

JÖNSSON, A. (2003). Om bemötande av människor med funktionshinder.

Ett nationellt program för att öka kompetensen om bemötande. Sisu. www.hso.se

JØRGENSEN B.B. & LINDSTRØM, J. (2012) *Ingen mad gør gavn før den er spist*. København: Socialstyrelsen.

LØVÅS, M. (2008) Jakten på den utviklende relasjonen, En lærerrolle i skjæringspunktet mellom væren og kunnskap. Foredrag på M-pedagogikkseminar, Torshov kompetansesenter.

MERCIECA D.P. (2013). *Living Otherwise – Student with Profound and Multiple Learning Disabilities as Agents in Educational Contexts*. Rotterdam: Sense Publishers.

TORSHOV KOMPETANSESENTER (2012). *En god barnehage og skole for alle*. Rapport av 15. juni til Utdanningsdirektoratet etter kartlegging av Statpeds samlede kompetanse på fagområdet «pedagogisk virksomhet rettet mot personer med omfattende og kombinerte funksjonsnedsettelse».

TURNER C. (2012). *Supporting Children with Learning Difficulties – Holistic Solutions for Severe, Profound and Multiple Disabilities*. London: Bloomsbury.

VYGOTSKY L. (1994). *The Problem of the Environment*. I: R.V. Veer & J. Val-siner (red.) *Vygotsky Reader*. Oxford: Blackwell Publisher.

Lyst til å skrive i spesialpedagogikk?

I tillegg til artikler tar vi gjerne imot kortere innlegg som bl.a. kan være:

- Erfaringer fra praksis
- Metodiske tips
- Refleksjoner
- Debattinnlegg
- Kommentar til aktuelle spørsmål
- Bokmeldinger

Bruk adressen:

redaksjonen@spesialpedagogikk.no